

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

СВІТОГЛЯД – ФІЛОСОФІЯ – РЕЛІГІЯ

Збірник наукових праць

Заснований у 2011 р.

Випуск 1

За заг. редакцією д-ра філос. наук, проф. І. П. Мозгового

СУМИ
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2011

УДК 159.955

Микола ПРОЦЕНКО

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЛОГІЧНИХ ФОРМ І КАТЕГОРІЙ МИСЛЕННЯ

В статті дається аналіз результатів вивчення природи людського мислення, його формального змісту, категоріальної структури. Автор обґрунтовує думку про те, що проблема взаємозв'язку логічних форм і категорій мислення може бути вирішена на основі принципу історизму.

Ключові слова: мислення, логіка, категорії, поняття, умовивід.

Постановка проблеми. Проблема взаємозв'язку логічних форм і категорій мислення в сучасній філософії і логіці є однією з тих, комплексний, багатоаспектний аналіз якої внаслідок різних обставин ще не здійснений достатньою мірою, незважаючи на те, що ця проблема має багатовікову історію. Наука про мислення дає значну кількість фактів, які свідчать про те, що абстрактно-логічне мислення людей є продуктом тривалого історичного розвитку. Питання про природу людського мислення безпосередньо пов'язане з проблемою генезису і взаємозв'язку логічних форм і категорій. Актуальність даної проблеми обґрунтовується тим, що і у наші дні питання про походження логічних форм і категорій, категоріальну структуру абстрактного мислення достатньо не досліджено. Відкритим залишається питання про те, яка форма мислення (поняття, судження, умовивід) є первинною, вихідною. Не є вирішеним і питання про визначення філософських категорій, їх координацію і субординацію. В літературі навіть існує думка, що “у Арістотеля взагалі не можна знайти чіткого визначення поняття категорії” [1, с. 352].

Аналіз актуальних досліджень. Проблема взаємозв'язку логічних форм і категорій має давню історію. Починаючи з античності їй приділяється пильна увага в працях багатьох видатних мислителів. На сьогодні зазначена проблема досить глибоко досліджена в працях Асмуса В. Ф., Булатова М. О., Джохадзе Д. В., Копніна П. В., Кримського С.Б., Маковельського О. О., Плотнікова О. М., Поповича М. В., Чанишева А. М., Шептуліна О. П., Шинкарука В. І. тощо.

У даній статті ставляться **мета і завдання** проаналізувати досягнення деяких філософів у дослідженні природи людського мислення, його форм і категоріальної структури, показати, що в питанні про основну форму людського мислення раціональною є думка про історичний підхід у вивченні логічних форм. Разом з цим робиться спроба поставити питання про диференційований підхід до аналізу філософських категорій.

Виклад основного тексту. Відомо, що в історії філософії проблемою категоріальної структури мислення займалися багато філософів і що найбільш значний внесок у її вирішення здійснили Арістотель, Кант і Гегель.

Арістотель узагальнив досягнення попередніх логічних вчень, здійснив систематизацію форм людського мислення, сформулював три основних закони формальної логіки. В його теорії судження виявляються такі категорії, як форма і зміст, відмінність і тотожність, одиничне і загальне. На це звертає увагу Д. В. Джохадзе: “В простому судженні “Сократ є людина” Арістотель досліджує внутрішню його структуру, його анатомію, суб’єктно-предикативне відношення. Сократ як окреме і людина як загальне нерозривно зв’язані один з одним, в судженні мається тотожність і відмінність загального і одиничного, суб’єкта і предиката” [4, с. 206]. У теорії силогізма Арістотеля теж виявляється єдність категорій одиничного і загального. “Рух логічної думки від середнього терміна *M* до терміну *P* і від *S* до *M*, потім від терміна *S* до *P*, іншими словами, від всезагального до одиничного і від одиничного до всезагального...” [4, с. 207].

У своєму трактаті “Категорії” Арістотель називає десять категорій: *сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, стан, дія, страждання*. На першому місці в таблиці категорій стоїть *сутність*. Арістотель виділяє *первинні сутності* – окремо існуючі предмети і *вторинні сутності* – поняття, які є родами і видами. Категорію сутності він намагається розкрити через інші категорії і, перш за все через, діалектику одиничного і загального.

Питання про принципи побудови даної системи категорій у Арістотеля залишається відкритим. На це звертає увагу В. Ф. Асмус, який також зазначає, що для вчення про категорії Арістотеля характерні два аспекти: онтологічний і логічний, але “по питанню про *число* основних категорій, ні по питанню про їх *послідовність* або *порядок* в їх системі Арістотель за весь довгий час розробки своєї філософії не прийшов до твердо встановлених висновків” [1, с. 352].

Дослідники праць Арістотеля звертають увагу на те, що таку логічну форму як судження він розглядає з логічної і гносеологічної точок зору. Логічна функція суджена пов’язана з механізмом ствердження або заперечення, а гносеологічна полягає в упорядкуванні у формі судження його конкретного змісту [8, с. 7–8].

Оригінальний підхід до аналізу форм мислення і логічних категорій ми знаходимо у філософії І. Канта, який окреслену проблему поєднував з питанням про взаємозв’язок чуттєвого і раціонального. Намагаючись

примирити вчення сенсуалістів і раціоналістів, він зазначає, що знання людини є поєднанням відчуттів і понять у свідомості за допомогою суджень. Коли Е. В. Іленков пише про те, що Кант першим почав розглядати головні логічні форми мислення в категоріях, то звертає увагу на його слова: “Ми не можемо *мислити* жодного предмета інакше як з допомогою категорій” [3, с. 66–67].

Судження Кант поділяє на аналітичні і синтетичні. В аналітичних судженнях зміст предиката виводиться із суб’єкта судження і тому вони є апіорними, вони не розширюють знань людини. А в синтетичних судженнях зв’язок між суб’єктом і предикатом синтетичний, в них виражається нове знання на основі чуттєвого споглядання. Таким чином, знання Кант поділяє на апостеріорне, засноване на досвіді, і апіорне, незалежне від досвіду. Останнє впливає із самої структури людського мислення.

Судження, за Кантом, є первинним по відношенню до інших логічних форм (понять і умовиводів) і тому в основу своєї класифікації філософських категорій (як найбільш загальних або чистих понять) він поклав формальні відмінності суджень за кількістю, якістю, відношенням і модальністю.

У своє вчення про пізнаваність світу Кант вводить такі поняття, як апіорні форми чуттєвого споглядання і апіорні форми розсудку. До апіорних форм чуттєвості відносяться простір і час, з їх допомогою упорядковуються дані чуттєвого відображення і формується предмет сприйняття. Апіорними формами розсудку, які становлять структуру людського пізнання, є такі категорії: *якості* (реальність, заперечення, обмеження), *кількості* (єдність, множина, цільність), *відношення* (субстанція і властивість, причина і дія, взаємодія), *модальності* (можливість і неможливість, дійсність і недійсність, необхідність і випадковість). На думку Канта, за допомогою таких категорій утворений в результаті чуттєвого споглядання предмет підводиться під єдність поняття. У результаті цього індивідуальне знання стає всезагальним, законом науки. Отже, закони науки є як відображенням дійсності, так і результатом (в більшій мірі) конструктивної діяльності мислення.

Слід зазначити, що “таблиця категорій” Канта не вичерпує списку тих категорій, які Кант розглядає у своїй філософії. В його вченні категорії діляться на чотири групи: категорії чуттєвості, розсудку, рефлексії, і розуму.

У порівнянні з Аристотелем, який розглядав категорії як основні види або роди про субстанцію різних предметів, Кант у своєму вченні

про категорії робить крок уперед. Категорії він розглядає як форми людського мислення, що характеризують його структуру.

З іншого боку проблему взаємозв'язку форм мислення вирішував Гегель. Його логіка, в основі якої лежить принцип тотожності мислення і буття, складається із трьох основних розділів – вчення про *буття*, вчення про *сутність* і вчення про *поняття*. Поняття по відношенню до буття і сутності є їх істиною. Вчення про поняття поділяється у Гегеля на три розділи: вчення про суб'єктивне або формальне поняття, вчення про об'єктивність і вчення про ідею. Поняття, судження та умовиводи Гегель розглядає через призму зв'язку загального часткового і одиничного. Так, у понятті часткове містить у собі загальне, а загальне є частковим в одному із його визначень. Часткове як визначене загальне є одиничним, і навпаки, оскільки одиничне є визначеним загальним, воно виступає як часткове. При цьому, як зазначає О. П. Шептулін, Гегель “критикує трактову взаємозв'язку загального і одиничного, яка оснований на розумінні всезагального, як такого, що повторюється у всіх одиничних предметах, цей взаємозв'язок з його точки зору є поверхневим, зовнішнім” [10, с. 85].

Судження, на думку Гегеля, є результатом розвитку органічно поєднаних елементів поняття: всезагального, часткового і одиничного (одиничне – суб'єкт і всезагальне – предикат опосередковуються зв'язкою). Він виділяє чотири види суджень: *наявного буття*, *рефлексії*, *необхідності* і *поняття*. Якщо в понятті указані три моменти мисляться у безпосередній єдності, то в судженні вони розділяються. Судження наявного буття є безпосереднім судженням, яке виникає на основі чуттєвого сприйняття. До таких суджень, наприклад, відноситься таке категоричне судження, як “Сніг білий”.

Більш складним є судження *рефлексії*. Його відмінність в порівнянні з судженням наявного буття полягає в тому, що в ньому предикат не є якістю, яка безпосередньо сприймається. Так, у судженні “Даний метал є благородним” ми виходимо за межі безпосереднього сприйняття. У ньому суб'єкт і предикат є поняттями родовими, всезагальними. Суб'єкт “метал” через предикат “благородний” співвідноситься з іншими металами, які теж можуть мати цю властивість.

Найбільш універсальними є судження *необхідності*. В них, на думку Гегеля, відображається така ознака предмета, яка притаманна йому за будь-яких умов. Зв'язок між суб'єктом і предикатом у таких судженнях має внутрішній, необхідний характер. Прикладом судження необхідності є судження “Роза – рослина”.

В судженні *поняття* як вищій формі мислення встановлюється, наскільки предмет відповідає чи не відповідає своєму поняттю. Такі

судження містять у собі не тільки правильність але й істину. У судженні “Цей вчинок є справедливим” виражається думка про те, що певна дія відповідає поняттю справедливого вчинку.

Умовивід Гегель розглядає як єдність поняття і судження. Воно проходить у своєму розвитку три основні ступені: *умовиводи наявного буття, рефлексії і необхідності*. Як і у вченні про судження, класифікація умовиводів здійснюється по принципу субординації, через перехід від нижчих форм до вищих в залежності від їх пізнавальної цінності.

Таким чином, Гегель поклав початок діалектичному тлумаченню форм мислення, поставив питання про розвиток понять, суджень і умовиводів в процесі пізнання дійсності. Використовуючи класифікацію, яка склалася з часів Арістотеля і Канта, він намагається показати саморозвиток форм мислення, їх взаємоперехід, що здійснюється через протиріччя і їх подолання від простого до складного, від абстрактного до конкретного (конкретне є конкретно мисленним, більш багатим за змістом). Гегель показує, що форми людського мислення виконують не тільки логічну, але й гносеологічну функцію. З цієї точки зору поняття може бути як вихідним моментом пізнання (таким абстрактним, яке бідне за змістом), так і результатом процесу пізнання, підсумком певного етапу розвитку.

На відміну від Канта, на перше місце серед інших форм мислення Гегель ставить поняття. Він зазначає: “Поняття, навпаки, є істинно перше, і речі суть те, що вони суть завдяки діяльності притаманного їм і відкритого в них поняття” [2, с. 347]. У реальному процесі розвитку пізнання від абстрактного до конкретного він розглядає поняття як вихідний момент пізнання (таке абстрактне, що бідне за змістом) і як результат процесу пізнання (конкретне, що більш багате за змістом, як сукупність абстрактних визначень).

Як і Кант, Гегель здійснив спробу поєднати вчення про форми мислення з логічними категоріями, цим він показує, що форми мислення мають власний категоріальний (формальний) зміст. Як зазначалося, поняття, судження і умовивід розглядаються Гегелем через призму зв'язку в них моментів всезагального, часткового і одиничного. В понятті ці моменти знаходяться в безпосередній єдності, в судженні вони опосередковуються (одиничне і всезагальне втілюються в суб'єкт і предикат), а в умовиводі єдність даних моментів відновлюється.

Відповідно до вище сказаного, можна зробити висновок про те, що Гегель також розглядає мислення людини, його форми в діалектичній єдності гносеологічних і логічних функцій. Форми мислення і логічні категорії він виводить не безпосередньо із природи, а із людської історії, звертаючи увагу, перш за все, на форми духовної діяльності.

Великою заслугою Канта і Гегеля є те, що вони розглядали людське мислення з точки зору його активності і самостійності. Вони показали, що в мисленні людини є такий зміст, який не можна безпосередньо вивести із живого споглядання, чуттєвого досліду. Як і Кант Гегель також строго диференційовано підходив до людської мислительної діяльності; він розмежував такі якісні особливості мислення, як стали форму і змінний зміст, у полярній протилежності яких, на його думку, розвивається усе мислення людей” [7, с. 14].

Але проблема походження логічних форм і законів мислення в плані переходу від чуттєвого пізнання до раціонального Кантом і Гегелем не була вирішена.

Слід зазначити, що логічні форми, які притаманні мисленню сучасної людини, не могли виникнути безпосередньо із форм чуттєвого відображення. У філософській літературі існує думка про те, що перехідною формою від чуттєвого відображення до абстрактно-логічного мислення були нерозчленовані комплексні уявлення, так звана протоформа [5, с. 16–17; 6, с. 49–94; 8, с. 77].

Характерною особливістю протоформи є те, що в ній здійснюється своєрідний синтез раніше отриманого загального знання із предметами, які сприймаються в даний момент. Оскільки в ній в якості одного із елементів мислення ще виступає чуттєво сприймаємий предмет, то вона ще не є чисто логічним зв'язком між елементами думки. Як зазначає О. М. Плотніков, “за своєю структурою протоформа ізоморфна простому категоричному судженню. Але якщо в судженні встановлюється відношення між двома поняттями, то в протоформі виникає зв'язок між чуттєвим сприйняттям і абстрактно-загальним знанням, тому вона і не є логічним зв'язком в повному сенсі слова” [8, с. 78].

Якщо в простому категоричному судженні виражається зв'язок між суб'єктом і предикатом як між двома термінами, то в протоформі суб'єктом виступає предмет даний у чуттєвому сприйнятті, а предикатом – отримане раніше абстрактно-загальне знання, яке є відображенням не тільки певних трудових операцій і конкретних предметів, а й їх окремих емпіричних властивостей, раніше абстрагованих від них.

Одиничні властивості предметів, які фіксуються в абстрактно-загальному знанні набувають загальної форми в тому значенні, що вони можуть переноситися на інші предмети на тій підставі, що ці властивості притаманні не тільки тим предметам, від яких вони абстраговані, але й іншим подібним їм предметам. Завдяки цьому виникає і розвивається активність мислення, яка дає можливість передбачувати нове знання. Абстрактно-загальне знання, маючи відносну самостійність, що дає можливість застосовувати його в різних життєвих ситуаціях, збагачується і завдяки тому, що в ньому формуються нові зв'язки і

відношення. Не викликає сумніву той факт, що елементарний мислений акт не може здійснюватися без дотримання закону тотожності, закону протиріччя, закону виключеного третього і закону достатньої підстави. Згідно із законом тотожності людина об'єктивно повинна дотримуватись вимоги: те, що ми говоримо в даний момент про той чи інший предмет, ми повинні говорити і через деякий час теж саме і в тому ж значенні, і що підміна понять недопустима. По закону протиріччя не можна одному й тому ж предмету приписувати протилежні властивості. Наприклад, “цей предмет червоний” і “цей предмет не є червоним”. Закон виключеного третього проявляється в тому, що про будь-яку властивість предмета людина може стверджувати, що вона йому належить або не належить, третього бути не може. Закон достатньої підстави потребує певного обґрунтування істинності думок.

Первісне мислення, яке було органічно вплетено в практичну діяльність не могло здійснюватися без аксіоми: *Все, що стверджується відносно цілого класу, стверджується і відносно кожної речі, яка міститься в даному класі, і все, що заперечується відносно цілого класу, заперечується відносно всього, що мислиться у цьому класі.*

Слід також зазначити, що на перших стадіях розвитку людського мислення у зв'язку із збільшенням кількості предметів, задіяних у виробництві, виникає необхідність у класифікації. Предмети об'єднуються за певними ознаками. Кожна група позначалась спеціальним словом, в якому втілювалось загальне поняття. Цей процес здійснювався внаслідок постійного руху від одиничного до загального і від загального до часткового і одиничного, а також від чуттєво-конкретного до абстрактного. Велику роль у формуванні логічних форм мали і такі операції і методи, як *порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, індукція, дедуція та* тощо. Це свідчить про те, що на ранніх стадіях розвитку людського мислення формується його категоріальна структура, яка, безумовно, ще не усвідомлюється, оскільки предметом пізнання людини первісного суспільства є природні і соціальні явища. Саме мислення, в наслідок того, що воно безпосередньо вплетено в матеріальну діяльність, предметом мислення ще не стає. Емпіричний матеріал оброблявся первісними людьми за допомогою природної логіки, тобто законів і категорій, які вони ще не усвідомлювали.

Таким чином, закони мислення, аксіоми, категорії, логічні операції складають формально-логічний зміст мислення. Якщо конкретний зміст мислення пов'язаний з його гносеологічною функцією, то формально-логічний – з його логічною функцією.

При аналізі розвитку і взаємозв'язку форм мислення слід враховувати той факт, що знання первісних людей було не тільки практичним,

але й теоретичним. Воно виникало у всіх сферах діяльності в результаті узагальнення з допомогою понять, суджень і умовиводів трудового досвіду всіх членів колективу, а не окремої групи людей (вчених).

Питання про те, яка логічна форма є первинною, можна вирішити тільки за допомогою принципу історизму, який допоможе усвідомити, що поняттю, судженню, умовиводу передувала протоформа, яка, як зазначалося, за формою подібна до простого категоричного судження. П. В. Копнін звертає увагу на те, що в історичному розвитку форм мислення виділяється етап, коли мислення не поділяється на окремі форми і етап зрілого мислення, в якому відбулося виділення різних форм. “Виділення якої-небудь форми мислення в якості первинної і найголовнішої, – писав П. В. Копнін, – не є правильним намаганням, бо в їх виникненні немає ніякої строгої історичної послідовності. Зріле людське мислення з самого початку виступало в нині існуючих формах: судженнях, поняттях і умовиводах” [5, с. 169].

Література

1. Асмус, В. Ф. Античная философия : учеб. пособие [Текст] / В. Ф. Асмус. – Изд. 2-е, доп. – М. : Высш. школа, 1976. – 544 с.
2. Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук, [Текст] т. 1. М., 1974. – 525 с.
3. Ильенков, Э. В. Диалектическая логика : очерки истории и теории [Текст] / Э. В. Ильенков. – М., 1974. – 320 с.
4. История античной диалектики [Текст]. – М. : Мысль, 1972. – 335 с.
5. Копнин, П. В. Диалектика. Логика, наука [Текст] М., 1973. – 463 с.
6. Леви-Брюль, Л. Первобытное мышление [Текст] / Л. Леви-Брюль. – М., 1930. – 438 с.
7. Логика и философские категории [Текст] : межвузовский сб. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. – 153 с.
8. Плотников, А. М. Генезис основных логических форм [Текст] / А. М. Плотников. Л. : Изд. ЛГУ, 1967. – 97 с.
9. Спиркин, О. Г. Происхождение сознания [Текст] / О. Г. Спиркин. – М., 1960. – 437 с.
10. Шептулин, А. П. Диалектика единичного, особенного и общего [Текст] : учеб. пособие / А. П. Шептулин. – М. : Высш. школа, 1973. – 272 с.

Summary

Protsenko, Mikola. The Interrelation of Logical Forms and Categories of Thinking.

The article of Associate Professor presents the estimation of the results of studying the nature of human thought, its formal content, and category structures given by different philosophers. The author proves an opinion that the problem of interrelation of logical forms and categories can be successfully solved on the basis of historicism principle.

Keywords: *thinking, logic, categories, concepts, judgments.*

Отримано 25.11.2011